

Біблійні оповіді про Патріархів: міфи чи реальність?

Михайло Кучинко

<http://doi.org/10.33209/2519-4348-2707-9627-2020-8-79>

У статті шляхом аналізу археологічних джерел та відповідних текстів Священного Писання порушується проблема міфічності чи історичності цих оповідей. Актуальність цієї проблеми визначається як з боку релігії, так і історії. Відсіяти правду від вимислу конче необхідно. З уваги на сказане, аналізуються погляди відомих релігієзнавців та археологів на проблему Патріархів. При цьому наголошується, що значна увага приділялася дослідниками археологічним пам'яткам Месопотамії та Палестини. Це пов'язано з тим, що Біблія батьківщиною Патріархів вважає Месопотамію, а після переселення в район Східного Середземномор'я – Палестину. Одним із завдань досліджень пам'яток на названих територіях була і залишається ідентифікація місць, згадуваних у Біблії з реальним ландшафтом. Це, по-перше, а, крім того, у другій половині XIX ст. додалася необхідність підтвердити історичність біблійних оповідей у відповідь на критику Біблії з боку її противників. Вчені-біблеїсти, починаючи з XIX-XX ст., активно вивчали пам'ятки Палестини, які прямо пов'язувалися зі Старим Заветом, наприклад, Єрихон чи Сихем. У 20-30-х роках XX ст. американськими та західноєвропейськими археологами були зроблені цікаві відкриття в Месопотамії, які в багатьох випадках підтвердили схожість біблійних оповідей про Патріархів з відповідними документами, знайденими в архівах давніх міст Марі і Сузи на території сучасного Іраку. У з'ясуванні проблеми правдивості чи міфічності Патріархів останнє слово буде за археологією, а в біблійних оповідах про них лежить історична традиція, яка заслуговує безпристрасного дослідження.

Ключові слова: археологія, біблійні оповіді, Месопотамія, Палестина, Патріархи, Старий Завет.

Постановка наукової проблеми та її значення. Одним із складних і, попри тривалі дискусії навколо нього, досі не вирішеним є питання про достовірність чи міфічність біблійних оповідей про Патріархів. Воно й нині викли-

кає гостру полеміку в науковому середовищі. Особливо загострилася полеміка у зв'язку з гіперкритикою Біблії з боку частини європейських філософів ще в XIX ст., яка не вщухає й досі, на цей раз і з боку ізраїльських дослідників, деякими з яких взагалі заперечується історична достовірність практично всього, що згадується в початкових книгах Старого Завіту. З'ясування цієї проблеми має як історичне, так і світоглядне значення.

Аналіз дослідження цієї проблеми. Історіографію проблеми можна поділити на американську, яку представляють Уільям Олбрайт, Нельсон Глюк; англійську – Леонард Вуллі, Кетлін Кенйон; французьку – Ролан де Во, Андре Парро; ізраїльську, представлену Зеєвом Герцогом, Ізраєлем Фінкельштейном та рядом інших дослідників. Праці названих археологів містять значний фактичний матеріал, на основі якого й побудоване наше дослідження.

Мета і завдання статті. На базі вивчення археологічних джерел з території Месопотамії та Палестини і кореляції їх з біблійними оповідями плануємо порушити питання про історичність чи міфічність Патріархів, з'ясувати характер населення давнього часу, його господарство, звичаї та культуру тощо. У цій статті ми не ставимо перед собою мету дати відповідь на всі питання, пов'язані з Патріархами. Це було б занадто, але ще раз порушити цю далеко не просту проблему, безперечно, варто.

Виклад основного матеріалу. Приступаючи до розгляду біблійних оповідей про Патріархів, зауважимо, що вони й справді таять у собі чимало загадок. Отож не дивно, що навколо них точилися й продовжують точитися суперечки між тими, хто вірить у їхню реальність, і тими, що вважають їх просто міфами.

Попри чималі зусилля вчених-сходознавців, писемних джерел, у яких би були бодай якісь відомості про Патріархів, досі не виявлено. Мало того, на думку деяких дослідників, їх навряд чи буде коли-небудь знайдено. А якщо це й справді так, то існують лише два джерела для вивчення цієї проблеми: Біблія та археологія. Тож їх візьмемо до уваги.

Згідно з біблійними оповідями історія Патріархів бере початок в халдейському м. Ур на узбережжі Персидської затоки. Біблійна традиція передає, що в цьому місті мешкала родина Фарри: його сини Аврам, Нахор і Аран з жінками та племінник Лот (*Бут. 11: 26-27*).

А що говорить про це місто археологія? Початок XVII століття нашої ери. Італійський мандрівник П'єтро делла Валле добрався до південної частини Месопотамії. Перед ним був високий пагорб, тоді безіменний. Пізніше араби стали називати його Мукайяр (сучасне м. Телль-Ель-Мукайяр). П'єтро делла Валле не знав ще, що під цим пагорбом поховані рештки біблійного міста Ура.

Дослідження пагорба розпочалося лише через триста років, на початку ХХ ст. Археологами було виявлено дві гробниці – урського царя Мескаламдуга і цариці Шубад, що жили в II тисячолітті до Р. Х. У них була виявлена велика кількість мистецьких ювелірних виробів, зокрема, арфа з дерева, прикрашена золотом, сріблом, лазуритом і золотою головою бика, орнаментована дошка для гри в шашки, срібна модель човна, численні предмети озброєння, посуду, прикрас, зроблених із золота і срібла.

Була цілком розкопана більша частина Ура і виявлено ряд вулиць, провулків і площ з рештками численних будівель, які дали яскраве уявлення про життя старошумерійського міста. Великий успіх випав на долю англійського археолога Д. Е. Тейлора, який розкопав храм з багатьох поверхів – зиккурат, присвячений богу Місяця – Нанні. Біля храму знайшов багато глиняних клинописних таблиць, у яких описувалися події з життя міста. Це був архів, документи якого зберігалися в глиняних посудинах. Кожна клинописна таблиця була в глиняному конверті, для збереження від ударів. Зміст таблиць розповів археологам про історію міста, будівництво, листування з правителями сусідніх міст – держав тощо.

Скоро весь світ облетіла сенсаційна звістка: знайдено біблейський Ур! Інші, не менш важливі відкриття, були здійснені впродовж дванадцяти сезонів (1922-1934 рр.) видатним англійським археологом Леонардом Вулли, який результати розкопок попередніх дослідників, а також власних узагальнив у монографії «Ур халдеїв».

Ось таким у світі археології було рідне місто патріарха Авраама. А ось що говорить про це Біблія.

Як повідомляється у Священному Писанні, родина Фарри покинула місто.

«І взяв Фарра Аврама, сина свого, і Лота, сина Аранового, онука свого, і Сару, невістку свою, дружину Аврама, сина свого, і вийшов з ними з Ура халдейського, щоб іти в землю Ханаанську; але, дійшовши до Харрана, вони зупинилися там» (Бут. 11:31).

Це повідомлення виглядає цілком правдоподібним. Сходознавці вважають, що район Харрана в XIX-XVIII ст. до Р. Х. був одним із центрів семітських поселень, тобто в час, коли, судячи з біблійних оповідей, там знаходились і Патріархи (Бут. 11:31; 28:10). З книги Второзаконня випливає, що Патріархи були споріднені з арамеями (Втор. 26:3). На думку істориків-орієнталістів, прабатьківщиною арамеїв була земля під назвою Арам Нагараїм («Арам Двох Рік»), розташована у верхів'ях Тигру і Євфрату, орієнтовно між Кархемишем на заході і Ніневією на сході (с. Куюнджик в Іраку). У цьому семітському середовищі були і євреї. Так, у книзі Буття Аврам назва-

ний євреєм (Бут. 14:13). Імена Патріархів та оповіді про їхню міграцію з Месопотамії в Ханаан свідчать про виділення євреїв із сутійсько-аморейського середовища кочових народів, очолюваних найвойовничішими серед них – гіксосами. З давньоєгипетських джерел відомо, що наприкінці XVIII ст. до Р. Х. останні завоювали Нижній Єгипет, а в Сирійсько-Палестинському регіоні їхня інвазія призвела до занепаду міст Бібл, Угаріт, Газа, Єрихон і Мегіддо. Разом з ними рухались і давні євреї, яких єгипетські джерела називають «габіру».

Відправною точкою єврейської етноісторії біблійні археологи У. Олбрайт, К. Кеньйон, Р. де Во вважали «перехід» євреїв через Євфрат, а Авраама, Ісака і Якова асоціювали зі спільнотою «ібрі» (дослівно – «ті, що перейшли»). Цим засвідчувалося виокремлення євреїв із загальної маси семітських племен.

Як уже згадувалося вище, крім біблійних, інших писемних свідчень про період Патріархів немає. Тому на допомогу дослідникам прийшла археологія. Відразу скажемо, що завдяки їй вдалося з'ясувати походження цих людей, їхній спосіб життя, заняття, вірування, звичаї тощо. Можна припускати, що події, про які повідомляється в Біблії, найімовірніше, мали місце на початку II тис. до Р. Х.

Для підтвердження реальності біблійних оповідей про період Патріархів археологи передусім звернули увагу на пам'ятки Сирійсько-Месопотамського степу, з яким, за Біблією, пов'язується найраніша історія Патріархів. На цій території існували давні шумеро-аккадські міста, розкопки яких, на думку вчених, мали дати чимало матеріалів, спроможних пролити світло і на давню історію Патріархів.

Дуже важливі матеріали дали розкопки міста-держави Марі, проведені французьким археологом Андре Парро на пагорбі Телль-Харірі, на правому березі Євфрату, у 1930-1933 роках. Вчені вважають, що до складу цієї держави входив і Харран у час перебування там родини Авраама. Найвидатнішим відкриттям археологів був архів Марі, який складався з кількох тисяч глиняних клинописних таблиць, датованих XIX – серединою XVIII ст. до Р. Х. Частина таблиць дозволяє відтворити багато сторін життя «патріархального» суспільства і пояснити біблійні оповіді. Таблички містять, зокрема, адміністративні та правові документи, у яких згадуються особи з іменами типу «патріархальних»: Аврам, Яків, Лія, Леван, Ізмаїл, плем'я бенджаміни тощо. Цікаво, що окремі таблички з архіву дають приклад юридичного ритуалу ствердження договору забиття якоїсь тварини, точнісінько так, як це зробив Аврам, скріплюючи Завіт з Богом (Бут. 15: 9-10).

Ще цікавіші матеріали, які проливають світло на проблему Патріархів, були виявлені в 1925 році американськими археологами під час розкопок хур-

ритського міста Нузи, в місцевості Аррапха, поблизу сучасного Кіркука в Північному Іраку. У деяких клинописних табличках з виявленого тут архіву простежуються норми звичаєвого права, які нагадують норми, характерні для періоду Патріархів і описані в Біблії. З документів довідуємося, що на початку II тисячоліття до Р. Х. мешканці регіону стикалися з тими ж проблемами, пов'язаними з бездітністю, розлученням, успадкуванням майна та правом первородства, що і їхні біблійні тезки. Зокрема, план Авраама зробити одного із слуг своїм спадкоємцем через відсутність сина та його пропозиція всиновити Єлизера для успадкування майна (*Бут. 15:2-3*) перегукується з подібною практикою, засвідченою документом з архіву міста Нузи. Одна з таблиць подає точні паралелі до Аврамових дій, коли він удався до послуг служниці Агарі, як до узаконеної наложниці, через Сарину неспроможність народити спадкоємця. Ще одна з нузьких таблиць засвідчує продаж права первородства старшим братом молодшому за три вівці, подібно до біблійної оповіді про продаж Ісавом первородства молодшому брату Якову за сочевичну страву (*Бут. 25 30-34*). Інша табличка нагадує повідомлення книги Буття про змову Якова з матір'ю Ревеккою з метою обманути батька Ісаака і здобути його благословення на успадкування майна Яковом (*Бут. 27: 15-33*). Дуже цікавим є факт подібності одного з документів архіву з Нузи і біблійної оповіді про стосунки Якова з арамеянином Лаваном, який був братом його матері Ревекки. Останній проголосив свого зятя Якова спадкоємцем. Однак, коли в нього народилися власні сини, становище змінилося, і Яків змушений був повернутися в Ханаан (*Бут. 30-32*).

Археологічні розкопки дозволили висвітлити чимало сторін життя «біблійних народів» Близького Сходу, а серед них і євреїв періоду Патріархів. Вчені-сходознавці не заперечують правдивість клинописних таблиць, у яких повідомляється про різні семітські племена, що кочували поблизу кордонів царства Марі. Разом з тим, вони висловлюють сумнів щодо реальності низки відомостей, які захисники біблійних оповідей вважають істиною. Зокрема, серед племен, що згадуються в документах, названо бенджамінів, яких деякі археологи асоціюють з біблійним «коліном Веніаміновим», згаданим в книзі Ісуса Навіна (*Нав. 18: 11-28*).

Проте, як зауважує російський історик А. Нікітін у передмові до книжки Дж. Райта «Біблійна археологія», назва «бенджаміни» перекладається як «сини півдня», що може бути просто географічним вказівником цього племені, а не його іменем. Так що до біблійних веніаменітів згадані в таблиці бенджаміни могли й не мати прямого стосунку. Цікаво, що і деякі інші власні імена, які фігурують у Біблії, як, наприклад, імена предків Патріарха Авраама – Фалек, Серух, Нахор, Фарра, Аран – виявилися назвами давніх міст північно-західного Іраку.

У Харрані євреї жили аж до смерті глави роду Фарри, а далі, за повелінням Божим, Аврам продовжив подорож: *«І сказав Господь Авраму: піді до землі твоєї, від роду твого і з дому батька твого, і йди у землю, яку Я покажу тобі»* (Бут. 12:1). А далі в Біблії читаємо:

«І пішов Аврам, як сказав йому Господь. І взяв Аврам з собою Сару, дружину свою, Лота, сина брата свого, і все майно, яке вони придбали, і всіх людей, яких вони мали в Харрані; і вийшли, щоб іти в землю Ханаанську» (Бут. 12:5).

Згідно з біблійним поданням подальша доля Патріархів пов'язується вже з Ханааном. У Біблії сказано:

«І пройшов Аврам по землі цій, у довжину її до міста Сихема. У цій землі тоді жили хананеї. І явився Господь Авраму і сказав йому: нащадкам твоїм віддам Я землю цю» (Бут. 12:6-7).

Звідси рушив Патріарх до гори, на схід від Вефіля; і поставив намет свій так, що від нього Вефіль був на захід, а Гай на схід. *«І піднявся Аврам і продовжував іти на південь»* (Бут. 12:9). Цікаво, що в Біблії подаються географічні орієнтири, називаються справжні міста, що робить оповідь про Патріархів правдоподібною. Зокрема, про Сихем. Як засвідчили розкопки австрійських археологів К. Ватцінгера і К. Фішера, які відкрили рештки міста на пагорбі Телль – Балата в 1913 році, а також дослідження міста американським археологом Дж. Райтом в 60-их роках, Сихем існував у XIX ст. до Р. Х. До речі, місто згадується також в єгипетському папірусі часів фараона Сенусерта III, легендарного Сесотріса (1887-1849). Отже, біблійна оповідь про Авраама в часі співпадає з останньою фразою середнього періоду бронзи (1800-1550 рр. до Р. Х.). Археологія підтверджує оповідь.

У нових умовах Аврам не змінив способу життя. Як і раніше, він продовжував кочувати, мешкаючи з родиною в наметах і випасаючи численні стада великої і дрібної рогатої худоби на просторах Ханаану. Біблійна оповідь коментує:

«І був Аврам дуже багатий на худобу, і срібло, і золото. І продовжував він переходити свої від півдня до Вефіля, до місця, де колись був намет його між Вефілем і між Гаєм» (Бут. 13:2-3).

За Біблією, Аврамові було вже дев'яносто дев'ять років, коли Господь явився йому і сказав: *«дам тобі і нащадкам твоїм після тебе землю, по якій ти мандруєш, усю землю Ханаанську у володіння вічне»* (Бут. 17:8).

Розглядаючи біблійні повідомлення про появу давніх євреїв на Обіцяній землі під проводом Аврама, гіперкритики називають ці оповіді звичайними

міфами. Як зауважував сходознавець І. Шихман, у повідомленнях Книги Буття, Аврам, Ісак і Яків – це дійові особи, поставлені у вигадану ситуацію міфологізованої історичної легенди. Паралельний етнографічний матеріал, на його думку, показує, що пращури того чи іншого суспільства, зазвичай, є легендарними міфологічними персонажами, і Ізраїль з цього погляду навряд чи був винятком. Практично майже такої думки притримується ізраїльський археолог Зеєв Герцог. А ось один із авторів монографії «Відкопана Біблія: Новий погляд археології на стародавній Ізраїль і на походження його священних текстів», що вийшла у 2000 році, Ізраїль Фінкельштейн пішов ще далі. На його думку, П'ятикнижжя скомпоноване десь у VII ст. до н.е. і відображає не реальну історію, а теологічну пропаганду. Він заявляв, що археологія не підтверджує ті тенденційні псевдоісторичні оповіді з простої причини, що епоха Патріархів не залишила по собі жодних матеріальних слідів. Цікавий погляд на проблему реальності чи міфічності Патріархів є в російського релігієзнавця Ростислава Снігірьова. У своїй книзі «Библейская археология», опублікованій 2007 року, торкаючись біблійних оповідей про Патріархів, він висловлює думку, що загальна картина епохи заслуговує довіри, а Патріархів вважає історичними особами. Разом з тим, автор зауважує, що патріархальні подання є родовою історією, тому бодай одну особу чи подію з біблійних оповідей про Патріархів не було і навряд чи буде підтверджено в позабіблійних писемних джерелах. На його думку, це пояснюється тим, що Патріархи були вождями напівкочових родів, чиє життя мало кого цікавило за межами родового кола. Тому-то Р. Снігірьов вважає, що незаперечним джерелом вивчення цієї проблеми є археологія. Саме завдяки їй було доведено в «патріархальні часи» існування таких міст як Сихем, Вефіль, Гай і Дофан, які названі в біблійних оповідах. Відомо, що при розкопках цих міст археологами простежено безперервні культурні нашарування від XXI ст. до Р. Х. і до наступних століть, тобто охоплюють і період Патріархів.

Як уже говорилося вище, впродовж XIX – середини XVI ст. до Р. Х. мало місце велике переселення кочових племен семітського походження із Месопотамії в район Середземномор'я, а серед них і євреїв. Кожна група складалася від кількох сотень до кількох тисяч осіб і мала свого ватажка. Одним з них, за біблійними оповідями, був Аврам, який мав понад триста слуг (Бут. 14:14). Щоправда це були вже не примітивні пастухи. З Біблії видно, як давні кочовики поступово переходять до землеробства. Якщо Аврам був типовим бедуїнським шейхом, то його син Ісаак уже орав і засівав землю (Бут. 26: 12-14), а внук Яків – це вже продукт майже міського життя (Бут. 35: 1-3).

А як співвідносяться біблійні оповіді про перебування Патріархів на Землі обітованій з археологічними джерелами? Розкопки на території

Палестини свідчать, що до приходу євреїв там існували ханаанейські міста з розвинутою інфраструктурою, такі, як Гезер, Мегіддо, Єрихон та інші, що мали зв'язки з Єгиптом. Проте десь на початку XIX ст. до Р. Х. ці та інші міста були раптово покинуті, відбувся занепад матеріальної культури. Немає сумніву, що причиною цього занепаду була навала кочових племен. Наприкінці середнього періоду бронзи, який, за біблійними оповідями припадає на час Патріархів, розпочалося поступове відродження міст. Щоправда, археологічні дослідження свідчать, що укріплень на них ще не було, а невеликі будинки площею в середньому 10 квадратних метрів круглої форми, нагадують шатра. Більшість таких поселень належали напівкочовому населенню, яке мешкало на півдні. У той же час на північ від Мертвого моря існували землеробські поселення Адер, Хірбет, Іскандер та інші.

Кераміка на пам'ятках була гончарна, різноманітна: горщики, глечи з двома вушками, кухлі, чаші, амфори. Металургійне ремесло цього населення засвідчене знахідками металевих виробів. Про це ж говорить і барельєф на стіні давньоєгипетської гробниці в Бені Хасані, датований 1890 роком до Р. Х., на якому зображена родина семітських напівкочовиків, що прибули в Єгипет з ослами, нав'юченими, поміж іншого, міхами для подання повітря в плавильні горни.

Дещо більше інформації про цей період дають поховання, виявлені і досліджені археологами. Вони свідчать, що в середньому бронзовому віці типовими були одиночні або парні захоронення. Ізраїльський археолог А. Мазар серед них виділяє три основні типи: катакомби, завглибшки до 6 метрів із вхідними шахтами – у Західній Палестині; столоподібні наземні камери з базальтових плит так звані дольмени – на Голанських висотах; і кургани, насипані з каміння – у Центральному Негеві. Скрізь біля похованих знаходились прикраси, керамічний посуд і навіть зброя. Лише під курганами поховань не було. Очевидно, у них здійснювалися первинні захоронення померлих, кістки яких згодом переносили в дольменні гробниці для повторного поховання. Ритуал захоронень у різних типах пам'яток відрізняється один від одного. Так, первинні поховання з тілопокладанням пов'язуються з осілим населенням, а повторні – з розрізненими кістками, як і катакомбні, археологи ідентифікують з кочовиками. Існує думка, що останні перезахоронювали на центральних родових могильниках кістки родичів, померлих під час кочувань і похованих в тимчасових могилах. До типів поховальних пам'яток належать також придорожні поховання, виявлені на території за Єрихоном, які нагадують описане в Біблії захоронення дружини Якова Рахілі, що померла під час пологів (*Бут. 35: 19-20*).

Поселення та поховання, а також археологічні артефакти є, на думку захисників реальності біблійних оповідей про Патріархів, вагомим аргумен-

том у їхніх суперечках з гіперкритиками. Проте цілий ряд дослідників вважає, що біблійна археологія не спромоглася знайти переконливих доказів, які беззастережно підтвердили б історичну основу старозавітних текстів.

Висновки. Що можна сказати у відповідь на питання: реальність чи міфи біблійні оповіді про Патріархів? І, за відсутності позабіблійних історичних джерел, чи може археологія стати відправною точкою у з'ясуванні цієї далеко не простої проблеми? Однозначної відповіді на ці питання поки що немає, проте відомо, що археологія часто робить несподівані відкриття, а тому відсутність фактів сьогодні ще не є доказом того, що вони не можуть з'явитися завтра. Але й те, що досі дали розкопки, є дуже важливим для історії, адже, ідучи за біблійними оповідями, археологи виявили численні матеріали, які можуть прислужитися для відтворення історико-культурного тла, на якому відбувалися події, згадувані в оповідях. Щоправда, не всі дослідники з цим погоджуються, про що вже говорилося вище.

Як би то не було, а відсіяти правду від вимислу завжди корисно. Слід зауважити, що хоча реальність Патріархів, як конкретних особистостей, визнається далеко не всіма дослідниками, проте археологічні джерела в кореляції з біблійними оповідями дозволяють судити про господарство, побут і звичаї населення Близького Сходу XIX-XVI ст. до Р. Х. А саме до цього часу адепти біблійних оповідей відносять життя і діяльність Патріархів. Гадаємо, вони мають слушність, заявляючи, що археологія ще не сказала свого останнього слова і намагаються з розкопок взяти все, до найменших дрібниць, що могло б пролити світло на події, описані в Старому Завіті.

Резюмуючи сказане в цій статті, ми вважаємо, що в біблійних оповідях про Патріархів лежить історична традиція, яка заслуговує безпристрасного дослідження.

Список джерел і літератури:

1. *Біблія* або Книги священного Писання Старого та Нового Завіту. Київ, 2007. 1416 с.
2. Вудли Леонард. Ур Халдеев. Москва, 1961. 255 с.
3. Геллей Генрі. Біблійний довідник. Львів, 1985. 784 с.
4. Косідовський Зенон. Біблійні оповіді. Київ, 1978. 398 с.
5. Кучинко Михайло. Біблійно-церковна археологія. Луцьк, 2014. 268 с.
6. Матвеев К., Сазонов А. Земля Древнего Двуречья. М., 1986. 159 с.
7. Никитин Н. Б. История Библейской археологии // Дж. Э. Райт. Библейская археология. СПб., 2003. С. 1-12.
8. Райт Джордж Эрнест. Библейская археология. Санкт-Петербург, 2003. 311 с.

9. Снигирев Р. Библейская археология. Москва, 2007. 571 с.
10. Шифман И. Угаритское общество (XIV-XIII вв. до н.е.). Москва, 1982.

References:

1. *Bibliia* abo Knyhy sviashchennoho Pysannia Staroho ta Novoho Zavitu. Kyiv, 2007. 1416 s.
2. *Vudly Leonard*. Ur Khaldeev. Moskva, 1961. 255 s.
3. *Hellei Henri*. Bibliinyi dovidnyk. Lviv, 1985. 784 s.
4. *Kosidovskyi Zenon*. Bibliini opovidy. Kyiv, 1978. 398 s.
5. *Kuchynko Mykhailo*. Bibliino-tserkovna arkheolohiia. Luts'k, 2014. 268 s.
6. *Matveev K., Sazonov A.* Zemlia Drevneho Dvurechia. M., 1986. 159 s.
7. *Nykytyn N. B.* Ystoryia Bybleiskoi arkheolohyy // *Dzh. Ye. Rait*. Bybleiskaia arkheolohyia. SPb., 2003. S. 1-12.
8. *Rait Dzhordzh Yernest*. Bybleiskaia arkheolohyia. Sankt-Peterburh, 2003. 311 s.
9. *Snyhyrev R.* Bybleiskaia arkheolohyia. Moskva, 2007. 571 s.
10. *Shyfman Y.* Uharytskoe obshchestvo (XIV-XIII vv. do n.e.). Moskva, 1982.